

PRODUCCIÓ, REPRODUCCIÓ I COLONITZACIÓ.
UNS COMENTARIS A PROPÒSIT DE L'OBRA
DE PIERRE GUICHARD
LES MUSULMANS DE VALENCE ET LA RECONQUÊTE

per

Josep Torró

(UNIVERSITAT DE VALÈNCIA)

1. La publicació de la darrera obra de Pierre Guichard¹ ha posat al nostre abast la major part dels continguts de la llargament esperada tesi de l'historiador francès. Tanmateix, el previst objectiu inicial d'aquesta tesi havia estat sensiblement modificat per l'autor ja en el transcurs de la seva elaboració. L'original programa de treball pensat per Guichard es dirigia, essencialment, a l'anàlisi de la «desestructuració»² de la societat andalusina de l'orient peninsular arran la conquesta catalano-aragonesa, en altres paraules, a «esclarir les modalitats de la implantació cristiana i les seves conseqüències respecte al contexte musulmà anterior». En la introducció, l'autor explica que l'eix de la recerca fou desplaçat cap a la comprensió de les estructures sòcio-polítiques de l'època musulmana a causa de la pobresa dels nostres coneixements sobre la societat andalusina. El canvi de prioritat ha tingut com a conseqüència la reducció de la «part cristiana» als tres capítols finals —d'un total de vint— en els quals Guichard repren les dades ja presentades en la contribució que feu en 1980 a l'obra col·lectiva *Nuestra Historia*.³ Aquestes notes es dirigiran, sobretot, a les qüestions suscitées per la part de la tesi que estava destinada a ocupar el lloc central de les reflexions de Guichard.

¹ *Les Musulmans de Valence et la Reconquête (x^e-xiiie) siècles*. Damas, 1990-91, Institut Français de Damas (2 vols.).

² Una aplicació pràctica d'aquest concepte ja fou assajada per Reyna PASTOR: *Del Islam al Cristianismo. En las fronteras de dos formaciones económico-sociales*. Ediciones Península, Barcelona, 1975.

³ «La conquista militar y la estructuración política del Reino», «La repoblación y la condición de los musulmanes» i «Las transformaciones sociales y económicas», a *Nuestra Historia*, III, Mas-Ivars Editores, València, 1980, pàgs. 13-107.

No voldria exposar-les sense recordar abans la gran ruptura que van representar els textos tramesos per Guichard a *Nuestra Historia* en allò relatiu al coneixement històric del Sharq al-Andalus i la seva conquesta. Crec que malgrat la falta de reconeixement i, sobretot, d'una veritable valoració d'aqueix primer esforç de síntesi, per part de certs sectors acadèmics espanyols, els capítols en qüestió han contribuït a generalitzar una forma de percebre la realitat d'al-Andalus respecte a la qual no es pot tornar enrere. Si se'm permet l'expressió, diria que a *Nuestra Historia* Guichard presentava un «diamant en brut», per l'audàcia i l'atractiu dels temes abordats i les propostes formulades, per la coherència d'un model, assumint tots els aspectes obscurs que oferia. ¿Caldrà demanar-nos per quant de temps, sense els treballs inicials de Guichard, molts medievalistes haurien continuat pensant que l'alqueria era una pervivència de la villa romana o una mena de granja?

Els plantejaments que trobàvem enunciat als capítols de *Nuestra Historia*, o als de la posterior *Histoire des espagnols*⁴ no han variat substancialment a *Les musulmans de Valence*. Ara, no obstant això, s'assenten sobre una sòlida base empírica que permet consolidar els trets més essencials del discurs, que augmenta la seua densitat i enriqueix els seus matisos. El diamant ha estat tallat. Potser aquesta operació era necessària, tot i que, probablement, ha estat massa condicionada per la pressió d'una crítica hostil, sovint amb una agressivitat incomprensible, que no ha donat realment altura al debat, que no ha presentat mai un esquema alternatiu. No sé si aquesta raó explica el «conservadurisme» del text de Guichard. La descripció del «sistema tributari» andalusí no ha variat fonamentalment el contingut amb què fou enunciat a través de dos articles importants de 1979 i 1980:⁵ un aparell estatal relativament feble, una aristocràcia fortament lligada a aquest aparell però desprovista de drets senyorials envers els homes i les terres, i unes comunitats rurals propietàries de les seues terres i els seus castells, sobre les quals l'Estat es limita a exercir la demanda de l'impost, poc més o menys d'acord amb la normativa legal corànica. Pense que Guichard es trobava en condicions no sols de consolidar la validesa d'aquesta caracte-

⁴ «Naissance de l'Islam andalou. VIIIe-début Xe siècle», «Apogée de l'Islam andalou. X^e-début XIIIe siècle» i «Paysans d'al-Andalus. XIe-XIVe siècle» a B. BENNASSAR (dir.), *Histoire des espagnols*, I. Armand Colin, Paris, 1985, pàgs. 53-157.

⁵ «La société rurale valencienne á l'époque musulmane», *Estudis d'Història agrària*, 3 (1979), pàgs. 41-52; i «Le problème de l'existence de structures de type 'féodal' dans la société d'Al-Andalus (l'exemple de la région valencienne)», a *Structures féodales et féodalisme dans l'Occident Méditerranéen (Xe-XIIIe siècles)*. *Bilan et perspectives de recherche*. École Française de Rome, Roma, 1980, pàgs. 699-726.

rització general, tal i com ha fet, sinó de desenvolupar-la cap a formulacions més concretes i precises.

En efecte, la caracterització de Guichard se'ns presenta ara, amb afany sistemàtic, sobre una necessària integració dels registres informatius, una hàbil conjuminació dels textos cancellerescs i cronístics i una vasta utilització de les fonts àrabs, tot plegat li permet efectuar una minuciosa reconstrucció de la història política (cinc llargs capítols) i les estructures fiscals. Guichard ha realitzat en aquesta obra la millor i més completa síntesi sobre el Sharq al-Andalus (excloses les Illes) post-califal, i l'ha acompanyada de reflexions historiogràfiques ben adients. Ha assolit un discurs de gran qualitat. Però es tracta d'un esforç de recomposició i reforçament de propostes ja enunciades en treballs anteriors, i ha d'entendre's, tal i com diu al primer capítol, en tant que «defensa d'un mètode i d'una hipòtesi de treball». Una exigència que avala l'honestitat intel·lectual de l'autor, però esdevé, en certa mesura, un límit per al resultat final.

2. La conceptualització de la societat andalusina, com en 1980, continua realitzant-se d'acord amb l'enunciat del «sistema tributari», directament inspirat en el «mode de producció tributari» que va definir Samir Amin, el qual «superpone a una persistente comunidad de aldea un aparato social y político que la explota mediante la imposición de un tributo», en la seua forma endarrerida.⁶ Per a Guichard el «sistema tributari» comporta una relació directa, sense la interposició d'una classe terratinent, entre l'Estat i les comunitats rurals, aquestes en tant que propietàries de les terres i subjectes de la fiscalitat estatal. La qüestió central rau, doncs, en els lligams entre l'aparell estatal (*makhzân*) i les comunitats de súbdits. Tanmateix, no trobem un especial interès per la descripció dels processos de reproducció social al si de les comunitats, fet que no deixa de sorprendre en tractar-se de l'autor d'obres com *Al-Andalus. Estructura antropológica de una sociedad islámica en Occidente* o *Structures sociales «orientales» et «occidentales» dans l'Espagne musulmane*.⁷ La composició interna de les comunitats, l'articulació de les seves cèl·lules bàsiques, l'organització del treball són realitats essencialment autònomes que no poden explicar-se des de la relació amb un *makhzân* intrínsecament dèbil, com el mateix Guichard contribueix, decisivament, a demostrar.

⁶ Samir AMIN: *Sobre el desarrollo desigual de las formaciones sociales*. Anagrama, Barcelona, 1976, pàg. 56. La forma avançada del «mode de producció tributari» és el feudalisme, quan «la aldea pierde la propiedad eminente del suelo».

⁷ Editades respectivament en 1976 (Barcelona, Barral) i 1977 (Paris-La Haia, Mouton).

En comparació amb les altres qüestions tractades, el text de l'historiador francès és notablement breu en aquest punt. Incideix, sobretot, en el fet comunitari, negat per una historiografia molt impregnada del prejudici de la dominació aixafadora dels grans propietaris i les ciutats sobre les poblacions rurals. El fet comunitari implica una cohesió que es manifesta a través de la institució de l'aljama, és a dir, la unitat de base sòcio-política i territorial, que coincideix amb una gran alqueria o el districte d'un *hisn*. Ara bé, «l'organització interna d'aquestes comunitats, el seu funcionament concret i la seva articulació amb els grups socials més petits que les formaven», que ell anomena «ensembles lignagers» i comunitats residencials més menudes, que corresponen a una unitat d'hàbitat, —diu— «se'ns escapen totalment». Crec que l'afirmació és un tant excessiva.

De les propostes que Miquel Barceló va donar a conèixer en 1985⁸ es desprén tot un programa de recerca sobre diversos registres, com ara l'anàlisi toponímica i, sobretot, l'estudi arqueològic dels espais irrigats, que ja ha generat una extensa producció bibliogràfica i ha assolit uns resultats útils, és a dir, coneixements concrets i rellevants,⁹ per no parlar de les possibilitats que tot just comencen a desenvolupar-se a partir de la investigació dels espais domèstics.¹⁰ No es pot posar en dubte que a partir del coneixement de les formes d'aterrament i de distribució de l'aigua, del disseny i localització de les unitats domèstiques, de la topografia i toponímia dels assentaments, no es pugen obtenir recursos positius per a assajar descripcions ben plausibles de l'articulació de les comunitats rurals.

3. Com he dit, l'epígraf dedicat a les «estructures de parentiu» és gairebé lacònic (tres pàgines), i resta, a més a més, totalment condicionat per les crítiques

⁸ «Vespres de feudals. La societat de Sharq al-Andalus just abans de la conquesta catalana», *La formació i expansió del feudalisme català, Estudi General*, 5-6 (1985-86), 237-251.

⁹ La nòmina d'autors i treballs és massa llarga com per a fer-ne una llista. Voldria destacar, tanmateix, l'orientació metodològica que representa el treball del mateix Miquel BARCELÓ: «El diseño de espacios irrigados en Al-Andalus: un enunciado de principios generales», a *El agua en zonas áridas: Arqueología e Historia. I Coloquio de historia y medio físico*, I. Instituto de Estudios Almerienses, Almería, 1989, pàgs. XV-XLXI. Les reconstruccions de territoris agrícoles efectuades per Patrice CRESSIER, et al., *Estudios de Arqueología Medieval en Almería*, llibre editat en 1992 per l'esmentada institució provincial, resulten, així mateix, força orientatives.

¹⁰ L'obra d'André BAZZANA: *Maisons d'Al-Andalus. Habitat médiéval et structures du peuplement dans l'Espagne orientale*, Casa de Velázquez Madrid, 1992, (2 vols.), constitueix una recapitulació i un avanç de necessària consideració, malgrat la falta d'una concepció de conjunt i la precaució que cal tenir respecte a alguns materials presentats.

de Jack Goody en relació a l'esquema proposat per Guichard en 1977,¹¹ en el qual establia una diferenciació operativa entre les estructures del món feudal («occidentals») i les andalusines («orientals»). Segons l'antropòleg, les diferències assenyalades no són determinants, ja que l'aspecte fonamental d'oposició entre sistemes de parentiu rau en l'existència o no de la «transmissió divergent» dels béns, per òbit o matrimoni, als hereus dels dos sexes. A l'Islam, afirma Goody, com a l'Europa medieval, les dones obtenen béns per dot, aixovar i herència, fet que no es dona, pel contrari, a l'Àfrica sub-sahariana. Aquest autor pensa, doncs, en formes d'herència i de pagament nupcial que són característiques de les societats d'Europa, però també de l'Orient Mitjà i del nord d'Àfrica si les comparem, globalment, amb les africanes sub-saharianes. Reconeix, no obstant, les diferències entre les dues bandes de la Mediterrània, però argüeix que no convé deixar tot el continent europeu com una excepció parcial i inexplicada, dins la necessitat de «vessar més llum sobre el tema de la singularitat d'Occident».¹²

Els arguments de Goody no són suficientment clars, i l'autor n'és, fins a cert punt, conscient. En referir-se a l'assignació de dot a les dones per part de la llei i la costum islàmica, posa de relleu l'opció de no fer valer aquest dret i cedir la part als germans, a canvi d'altres avantatges materials.¹³ Guichard adverteix l'incís de l'antropòleg britànic i l'utilitza al seu favor per a concloure que «la pressió social i la força de les estructures patrilinials són prou fortes com per impedir l'aplicació efectiva de la llei musulmana». D'altra banda, tot i ser de l'opinió que cap sistema de parentiu és totalment agnàtic, Goody tracta de vincular la presència de l'agnació a les regions de muntanya. Seguint la coneguda dicotomia geogràfica de Braudel, localitza els clans a les terres altes, mentre a les planures els agricultors sedentaris seguiran pautes bilaterals de transmissió dels béns. A les planures, a més a més, serà dominant la gran propietat: una característica que val per a Espanya (a les terres irrigades d'al-Andalus predominaria el «camperol esclau»), Portugal, Itàlia o els regadius del Sûs magribí.¹⁴ En fer un ús determinant d'aquests comentaris laterals de Braudel —que Guichard qualifica de «wittfogelians»—, sense cap mena de contrast crític, el text de Goody posa en evidència la predilecció de l'autor per categories

¹¹ *Structures sociales...*, pàg. 19.

¹² Jack Goody: *La evolución de la familia y del matrimonio en Europa*. Herder, Barcelona, 1986, pàgs. 25-28.

¹³ Goody, *La evolución...*, pàgs. 31-32.

¹⁴ Goody, *La evolución...*, pàgs. 33-36 i 44-45.

geogràfiques d'una certa vaguetat, en lloc de contextos històrics –val a dir polítics– ben determinats.

Tot i amb això, encerta Goody quan considera la transmissió per herència o mort com el factor clau. Tant els grups patrilinials com els bilaterals es caracteritzarien per allò que Goody anomena «transmissió divergent», que comporta el costum del dot (Guichard no inclou la naturalesa de les transaccions matrimonials al seu esquema) o bé la inclusió de les dones en els drets d'herència. Però Goody tracta de minimitzar el fet que les societats islàmiques s'han caracteritzat més pel «preu de la núvia», és a dir, el lliurament d'una aportació –*mahr* o *sidâq*– per part del nuvi, que pel dot a càrrec de la família de la promesa. En aquest respecte –diu– és major el contrast amb els pobles sub-saharians que entre Europa i el nord d'Àfrica.¹⁵ La major diferència entre els àmbits europeu i nord-africà caldria situar-la en el «foment de l'endogàmia pels àrabs», el qual, segons Guichard, tindria com a objectiu evitar la pèrdua de part del patrimoni¹⁶ (tanmateix, per a Goody açò sols té sentit si es permet l'herència femenina i, per tant, s'aplica la legalitat corànica). No hi ha una *norma* sinó una tendència al matrimoni endogàmic «expressable en termes quantitius i normatius».¹⁷

Podem estar d'acord en que l'endogàmia és una tendència que s'ha de determinar quantitativament, però aleshores també caldria mesurar la transmissió «divergent» de béns a les dones. No hi ha prou amb la simple comprovació de la presència del dot o el dret formal d'herència femenina. Partim de la certesa que en molt comptades ocasions es transmet terra o un altre mitjà de producció a les dones, i si per a D. O. Hughes el dot és una forma de desheretament, Goody no ho creu perquè «incluso cuando la mujer recibe dinero u objetos de valor, el esfuerzo de la familia para reunir tales fondos puede afectar a la capacidad productiva de su patrimonio» i «dar lugar a la acumulación de deudas o a la venta de bienes».¹⁸ Aquesta darrera afirmació no pot fer-se sense un recolzament quantitatiu on es pugui apreciar què representa realment la quantitat de diners lliurada en concepte de dot a la núvia. En relació al patrimoni i als ingressos del grup domèstic de procedència pot tractar-se d'una suma poc significativa, assumible sense cap de trasbals.

Una cosa és la presència del dot –sense un valor i una generalització mínimament regulades– i altra la d'un veritable règim dotal, com el que hi ha

¹⁵ GOODY: *La evolución...*, pàgs. 45, 328-330 i 345.

¹⁶ GUICHARD: *Structures sociales...*, pàg. 34.

¹⁷ GOODY: *La evolución...*, pàgs. 55-57.

¹⁸ GOODY: *La evolución...*, pàgs. 40, 321-322 i 345-346.

entre els colonitzadors cristians del regne de València.¹⁹ Açò no existeix a al-Andalus. Entre els andalusins hi ha un règim clarament preponderant de pagament a la promesa, que li permetrà subsistir en morir l'espós: el *mahr* o el *sidâq*. L'acidac es troba perfectament regulat, encara, a les aljames mudèjars valencianes: un bon grapat dels capítols del llibre de la *sunna* i *sharî'a* compilat per al senyor de Sumacàrcer en el segle XIV s'ocupa d'aquest assumpte.²⁰ El dot és l'aixovar (*shuwâr*): robes, fonamentalment, i algú diner.²¹ La qüestió que cal dilucidar és en quina quantitat i què representa per a l'estabilitat patrimonial del grup d'on prové la núvia. Ben poca cosa probablement, però és un problema que encara cal estudiar. Així mateix, i més enllà del dret formal d'herència, els andalusins no tenen res del tot equiparable a la legítima. I el seu marc legal preveu, a més, l'opció de no disgregar el patrimoni en absolut: qualsevol musulmà podia donar en vida *tots* els seus béns a un dels fills, sense que els altres pogueren fer cap reclamació, tal i com establia la *sunna* mantinguda pels mudèjars valencians.²²

En definitiva, a al-Andalus el llinatge i la solidaritat agnàtica creaven totes les condicions per a la generalització dels grups patrilinials extensos. Guichard comprova com aflora la seua presència indefugible a través de la lectura del relat de la conquesta fet per Jaume I: quan els dos musulmans que negocien la rendició d'Almenara li demanen terres i vestits per a quaranta dels seus parents o, potser més significativament, quan el rei fa notar que els sarraïns de Biar que negocien amb ell són els més emparentats del lloc.²³

Aquesta darrera circumstància ens fa sospitar un fet que pot respondre a una estratègia conscient, i és que l'hegemonia al si de l'aljama es corresponga, en bona mesura, amb l'extensió que assoleix el grup de parentiu. El prestigi

¹⁹ Cal veure el treball d'Antoni FURIÓ: «Tierra, familia y transmisión de la propiedad en el País Valenciano durante la Baja Edad Media», a R. PASTOR (comp.), *Relaciones de poder, de producción y parentesco en la Edad Media y Moderna*. CSIC, Madrid, 1990, pàgs. 305-328.

²⁰ Carmen BARCELÓ (ed.): *Un tratado catalán medieval de derecho islámico: el Llibre de la Çuna e Xara dels moros*. Universidad de Córdoba, Córdoba, 1989.

²¹ Segons Ferran GARCIA-OLIVER, *Terra de feudals. El País Valencià en la tardor de l'Edat Mitjana*. IVEI, València, 1991, pàg. 104, nota 16, entre els mudèjars de la Valldigna, hi ha una dot en diners, robes i poques vegades terres. Serà força interessant conèixer les dades de forma més detallada quan aparega la publicació de la seva tesi: *El monestir i la mesquita. Societat i economia agrària a la Valldigna (segles XIII-XVI)*, València, 1986.

²² *Llibre de la Çuna e Xara*, cit., caps. CXXI i CLXXIV.

²³ Concretament, el text diu així: «vengren-"nos" dos sarraïns de Biar, qui eren antics hòmens... E ells dixeren...que ens donarien lo castell... E ells resposeren que ells eren dels pus aparentats hòmens d'aquella vila...» (cap. 355).

social i la capacitat econòmica vindrien determinats per l'abast del vincle agnàtic i el grau d'articulació de les cèl·lules conjugals del llinatge. Es tractaria, no obstant, d'una diferent posició social dels llinatges, basada en la força de treball i les terres que poden aglutinar, no en una específica relació de domini dels uns sobre els altres. Guichard ho defineix, insistentment, com una organització social segmentada,²⁴ bé per estructures de clan, bé de llinatge o bé simples solidaritats de parentiu entre les cèl·lules elementals, això sí: el suficientment fortes per a mantenir en la pràctica la cohesió del patrimoni territorial; cèl·lules que –en qualsevol cas, majoritàriament– no actuen de forma aïllada, com succeeix a la major part de l'Occident feudal.²⁵ Una dispersió de les zones de treball impossibilitaria que l'alqueria, el petit assentament associat a un espai de conreu no discontinu, fos la forma abrumadorament hegemònica d'ocupació de l'espai.

4. Hem vist que la segmentació i no l'estratificació seria el tret social més característic. Açò no vol dir, en absolut, que l'estratificació no compte gens. Per a Guichard hi ha un factor d'estratificació: l'Estat, però esdevé feble en relació a la força de les comunitats rurals. En conseqüència, l'estratificació tampoc estarà molt desenvolupada.²⁶ L'aristocràcia, sorgida de l'aparell del *makhzân*, posseeix terres –diu Guichard– en règim de veritable propietat o bé en forma de concessions estatals. Açò planteja un petit problema a l'hora de definir les explotacions privades, com són –si més no, originàriament– els rafals esmentats per la documentació de la post-conquesta: ¿«propietat», en sentit absolut, o concessió? I en el darrer cas, ¿quin tipus de concessió?

Caldria fer tres observacions. La primera és destacar una aportació ben

²⁴ Miquel BARCELÓ: «Vespres de feudals...», cit., ho anomena «tribalitat», però no hi ha cap diferència essencial: es tracta –diu– d'una forma específicament genealògica, sense cap necessitat de rigidesa ètnica, d'organitzar els processos de treball i els assentaments, de procedir a l'expansió i mobilitat del sistema. L'assumpció d'un llenguatge comú podria clarificar moltes coses als historiadors no familiaritzats amb al-Andalus.

²⁵ Alain GUERREAU: *El feudalismo. Un horizonte teórico*. Crítica, Barcelona, 1984, pàg. 212, s'adona perfectament de la distinció bàsica, reveladora, que representa aquest contrast amb el «sistema musulmà», que tendia sistemàticament a replegar els grups sobre si.

²⁶ Caldria, doncs, capgirar el raonament de Perry ANDERSON: *El Estado absolutista, Siglo XXI*, Madrid, 1979, pàgs. 505-506, a propòsit del «mode de producció asiàtic», quan afirma que la presència d'un Estat poderós implica una estratificació de classe molt desenvolupada que impossibilita l'autonomia de les comunitats camperoles. Així tindria un major sentit la desqualificació que efectua (pàg. 502) del llibre de Karl A. WITTFOGEL, *Oriental Despotism: A Comparative Study of Total Power*. Yale University Press, New Haven, 1957.

remarcable de *Les musulmans de Valence*: Guichard ha demostrat la topografia marginal dels rafals a les àrees on ha pogut efectuar una representació cartogràfica; aquest fet suggereix una constitució clarament posterior a l'assentament de les aljames, així com una subordinació a la seua presència. La segona és que desconeixem la distribució dels rafals a la zona on tenen un major pes relatiu, el *hawz* de València. Pense que cal treballar sobre la hipòtesi que relacionava els *manzîl*(s) –ben nombrosos als voltants de la ciutat– amb la concessió del tipus *inzâl*,²⁷ de natura purament fiscal; per la seva banda, l'historiador francès ha abordat la possibilitat que els rafals hagen sorgit de concessions en règim d'*iqtâ'* (a les quals podrien equivaler els *ashâm* almohads), les quals comporten una major intervenció del beneficiari a causa del compromís d'artigament –circumstància que concordaria amb la localització perifèrica dels rafals–, però no semblen derivar, generalment, en una propietat estable i hereditària.²⁸ La tercera es refereix a la filiació del rafal a la *day'a*, suggerida obertament per Guichard en 1981.²⁹ La *day'a* sembla tenir un caràcter més definit de propietat privada aristocràtica, un caràcter que convé desvincular de la consideració del rafal com a concessió del *makhzân*, tal i com ara ho ha replantejat. El problema és que les *day'a*(s) també tenen un origen estatal i, a més, la seua existència no és recollida com a tal per la documentació de la conquesta. D'altra banda, segons aquestes fonts, el rafal podria tenir un matis d'«heretat», independentment de la seua grandària o titularitat.

De la presència –certament limitada– de les grans propietats es deriva la qüestió de l'origen de la seva força de treball: ¿grups originàriament articulats i, després, desposseïts? O, més aviat, ¿caldria demanar-se per la formació d'uns, diguem-ne «excedents socials», al marge de la xarxa de lligams i solidaritats genealògiques, no assumibles per la seva capacitat de creixement i segmentació, captats per al treball de terres alienes mitjançant contractes agraris? Crec que en aquesta qüestió es troba el major interès que ofereix l'estudi de les explotacions aristocràtiques o d'altres terratinents.

Guichard es fa ressò de la literatura jurídica relativa als contractes de parceria i fa notar que un d'ells, la *musâqâ*, s'utilitza per a fer treballs en

²⁷ Pedro CHALMETA: «Concesiones territoriales en Al-Andalus (hasta la llegada de los almorávides)», *Cuadernos de Historia*, 6 (1975), pàg. 85. Podem recordar, en aquest respecte, la menció indistinta de Rahal Terraç i Maçalterraç (Alboraia) en el text del *Repartiment*.

²⁸ Claude CAHEN: «L'évolution de l'iqtâ' du IXe au XIIIe siècle. Contribution à une histoire comparée des sociétés médiévales», *Annales, ESC*, 1953, pàgs. 25-52.

²⁹ Alfred-Louis de PREMARE i Pierre GUICHARD: «Croissance urbaine et société rurale à Valence au début de l'époque des royaumes de taifas (XIe siècle de J. C.). Traduction et commentaire d'un texte d'Ibn Hayyân», *Revue de l'Occident Musulman et de la Méditerranée*, 31-1, pàgs. 15-29.

parcel·les d'alqueria. Aquesta constatació, avalada per altres dades, aporta un element cabdal per a reformular de forma més precisa l'estructura de les comunitats rurals abans de la conquesta. El reconeixement de la parcel·lació de les alqueries, introduït ara per Guichard, permet abandonar la idea grollera –i per això, incòmoda– d'un indefinit règim col·lectiu d'explotació, i ofereix claus interessants per a la lectura del paisatge agrari fòssil. Ara bé, s'ha de tenir en compte que la lògica de la propietat immoble en una societat segmentada no pot comportar una projecció regularitzada sobre el terreny (com succeiria en un sistema de petites explotacions independents, de divisió i redistribució constant del patrimoni): les parcel·les seran zones de treball determinades per l'abast de l'acció dels llinatges, es configuraran a partir la construcció de l'espai agrari –camps i terrasses– i no a la inversa.

La falta de rigidesa en la definició de la propietat té un reflex clàr en l'estructura fiscal. L'impost es constitueix, bàsicament, sobre la producció –el delme (*'ushr*) o l'almagram, taxat en alfaves, a les terres de regadiu, on la collita està garantida– i no sobre el patrimoni o les persones, tot i que hi ha càrregues marginals i extra-legals d'aquest tipus, com ara l'alfarda. Així, el procediment de recaptació, remarca Guichard, es basarà en el pagament col·lectiu per part de les alqueries o les aljames, fet que respon a un alt grau de cohesió i autonomia de les comunitats camperoles i al caràcter directe de la seua relació amb l'Estat, en tant que subjectes fiscals.³⁰

5. Malgrat la multitud de problemes que resten en peu, les definicions de les relacions de poder (el «sistema tributari»), de les formes de l'organització del treball i dels processos de reproducció social («societat segmentada»), que es desprenen de l'obra de Guichard, apunten a la possibilitat d'esbossar un contrast veritablement sistemàtic amb el sistema feudal colonitzador. No cal assenyalar la importància que pot assolir una reflexió teòrica amb tal objectiu. Guichard no l'acaba de plantejar: ha marcat els límits de la seva tesi. D'altra banda, en parlar de la conquesta, no evita utilitzar una formulació imprecisa del feudalisme, d'un «règim feudal» que contraposa, sols en tant que relació de poder, al «sistema tributari» musulmà, sense atendre als factors (producció i reproducció) que, de forma molt intel·ligent, ha establert per a al-Andalus.

Guichard redueix de forma prou explícita el caràcter feudal dels conquistadors al domini senyorial, és a dir, a la presència d'una classe militar

³⁰ Sobre aquesta qüestió cal veure el treball de Miquel BARCELÓ: «Un estudio sobre la estructura fiscal y procedimientos contables del emirato Omeya de Córdoba (138-300 / 755-912) y del califato (300-366 / 912-976)», *Acta Mediaevalia*, 5-6 (1984-85), pàgs. 45-72.

de senyors de renda. El rei resta exclòs d'aquesta categoria, ja que Guichard considera «no feudalitzades» les zones que controla el monarca: la frontera meridional sobretot. A partir d'aquest posicionament, i malgrat no assumir el concepte jurídic restringit del feudalisme, l'historiador francès crea la desafortunada paradoxa del front no-feudal que encapçala una expansió territorial feudal.³¹

Aquesta reducció pot tenir una vàlidesa circumstancial, per tal de marcar el contrast pertinent entre la renda i l'impost, tal i com l'ha establert Chris Wickham,³² però sense caure en el parany d'identificar el feudalisme –tot el sistema feudal–, de forma estricta, amb el domini (basat en el poder militar) dels senyors de renda.³³ Una segona observació suggerida per la paradoxa de Guichard seria el reconeixement de la raó d'Estat que informa el procés colonitzador dirigit per la monarquia catalano-aragonesa, però aquesta comprovació no pot defugir la realitat del caràcter patrimonial dels dominis reials, on també s'exerceix una demanda de *renda*. D'altra banda, és precisament en les zones de colonització, en la frontera, on les pautes del treball i de la reproducció social pròpies del sistema feudal apareixen més depurades.

Em referesc a l'explotació d'abast familiar, la família conjugal, l'exogàmia extremada i, en el cas del regne de València, l'acusada fragmentació dels patrimonis. Són els elements que articulen la base social del sistema. Han estat descrits –tots ho sabem– per Guy Bois³⁴ i per Pierre Toubert, que ha tingut la perspicàcia d'associar-los a un acte de poder com és l'agrupament dels nuclis de població.³⁵ I han estat assenyalats per Alain Guerreau com un producte conscient del domini exercit per l'Església, la institució reguladora de les pautes de reproducció del sistema, el fenòmen central en el seu funcionament.³⁶

¿Què passa, doncs, amb les comunitats musulmanes sotmeses arran la conquesta? Pense que el problema mudèjar té dues grans vessants: la dels

³¹ Paradoxa ja enunciada en un treball anterior de Pierre GUICHARD: «La seconde expansion féodale catalane, continentale et outre-mer», *La formació i expansió del feudalisme català, Estudi General*, 5-6 (1985-86), pàgs. 215-236.

³² «The other transition: from the ancient world to feudalism», *Past and Present*, 103 (1984), pàgs. 3-36 [traducció castellana a *Studia Historica. Historia Medieval*, VII (1989), pàgs. 7-35].

³³ Error en el qual es precipita, malmetent un assaig prometedor, Bula BHADRA, *Materialist Orientalism. Marx, 'Asiatic' Mode of Production and India*: Punthi Pustak, Calcuta, 1989.

³⁴ *Crise du féodalisme. Economie rurale et démographie en Normandie Orientale du d'ebut du 14e siècle au milieu du 16e siècle*. Editions de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales, París, 1976, pàgs. 160-194 i 351-356.

³⁵ Veure, especialment, el seu «Discours inaugural. Les féodalités méditerranéennes: un problème d'histoire comparée», a *Structure féodales...*, cit., pàgs. 1-14.

³⁶ *El feudalismo...*, cit., pàgs. 216-217 i 229-241.

desposseïts —els eixàrics o mitgers—, dispersos, més subordinats, més permeables a l'aculturació, i la de les aljames que mantenen el domini útil dels patrimonis. Guichard s'ha adonat perfectament d'aquesta diferència, però, en referir-se a les aljames, ha posat l'accent en la continuïtat d'una taxonomia fiscal d'arrelam islàmica —probablement massa deformada quantitativament— en compte de reprendre l'observació de la dinàmica interna de les comunitats mudèjars articulades; en altres paraules: plantejar quina capacitat tenen per a mantenir les originals pautes de producció i reproducció. Hi ha fonts, però la tasca està per fer. Cal revisar les dades, rellegir els documents des d'aquesta perspectiva. Sols així acabarem d'entendre la «forme originale de féodalisme européen» que, com molt encertadament el qualifica Guichard al final de l'obra, representa el cas mudèjar valencià.

6. Per acabar, una darrera qüestió. Possiblement un dels aspectes més interessants de l'obra de Guichard és el de l'estudi de la inferioritat militar andalusina i els factors que feren possible la conquesta. Ací matisa el judici de Miquel Barceló: «els feudals marxaren... contra una població civil, inermes o amb poca capacitat de defensar-se...»,³⁷ judici que considera un poc exagerat. Hi ha, en efecte, un problema d'inferioritat d'armament i d'incapacitat de l'aparell estatal islàmic per oposar alguna força mínimament equiparable a la cavalleria pesada de la classe guerrera, font del poder militar feudal. Però Guichard considera que aquesta explicació no és suficient: hi ha tècniques de combat alternatives —el «torna-fuye»—, una població amb certa capacitat d'auto-defensa —el castell rural, la guerrilla— i, sobretot, la referència d'un fracàs com el de les croades d'Orient. La conquesta no era necessàriament inevitable. Unes comunitats rurals tan autònomes i cohesionades havien de ser fortes. I sabem de la seva capacitat defensiva, posada de manifest en la defensa de fortificacions durant la conquesta i les revoltes posteriors; com també sabem de la destresa en l'ús de la ballesta, demostrada en la utilització de camperols mudèjars per a formar cossos de ballesters —especialment apreciats— en la guerra de Pere el Gran contra el rei de França o la de Jaume II contra Artal d'Alagó. Això sí, es tracta de formes de defensa estàtiques, mancades d'un caire d'iniciativa agressiva que contraposar a la dels feudals. Són ineficaces, per tant, a mig termini, quan es consuma l'ocupació estable del territori.

En aquest respecte, l'historiador francès repren un problema tractat per Dominique Urvoy i conclou que la conquesta vindrà afavorida per l'absència

³⁷ «Vespres de feudals...», cit., pàg. 249.

d'una cultura individual de *jihâd*, d'un esperit de guerra santa, el qual té a veure amb l'absència d'una consciència «nacional» que aporte capacitat per cohesionar i encoratjar la resposta militar andalusina. L'argument de Guichard explica la impotència per a prendre la iniciativa militar quan no existeix un aparell estatal centralitzat en el qual pugua ésser delegada, com ho foren el califat Omeia o els imperis berbers, però –al meu parer– no permet comprendre del tot la irreversibilitat de la conquesta i la derrota final de tota resistència, al cap de quaranta anys.

Crec que la conquesta no es podrà entendre completament si no s'integra en la reflexió un factor determinant, i potser per això massa obvi, que és el de la capacitat i, sobretot, la necessitat colonitzadora pròpia dels feudals. Si la conquesta sols hagués estat el desig de recerca de botí i d'explotació rendista dels andalusins per part d'una classe guerrera en creixement –la clàssica noció de l'expansió feudal–, la consolidació, probablement hauria resultat força més problemàtica. El vigor colonitzador, la constant generació d'unitats familiars disposades a participar en l'empresa –Guichard ha notat, també, la veritable importància quantitativa i la celeritat del procés repoblador– és, probablement, la raó principal.

I és una raó que s'ha d'explicar des de les pautes específiques de producció i reproducció al si del sistema feudal. Per tant, és, també, una raó que fa especialment palesa la urgència d'una anàlisi comparativa sistemàtica entre les pautes d'ambdós sistemes; una anàlisi que permeta identificar les diferències als ressorts expansius i, en definitiva, reflexionar de forma més precisa sobre l'«anomalia» feudal, que no la «singularitat d'Occident». A la fi, tot un conjunt de problemes històrics que poden plantejar-se ara sobre un coneixement més satisfactori d'allò que fou al-Andalus i allò que fou la seua destrucció, els quals, sense l'obra de Guichard, indubtablement, estariem ben lluny d'imaginar.